

Л2015

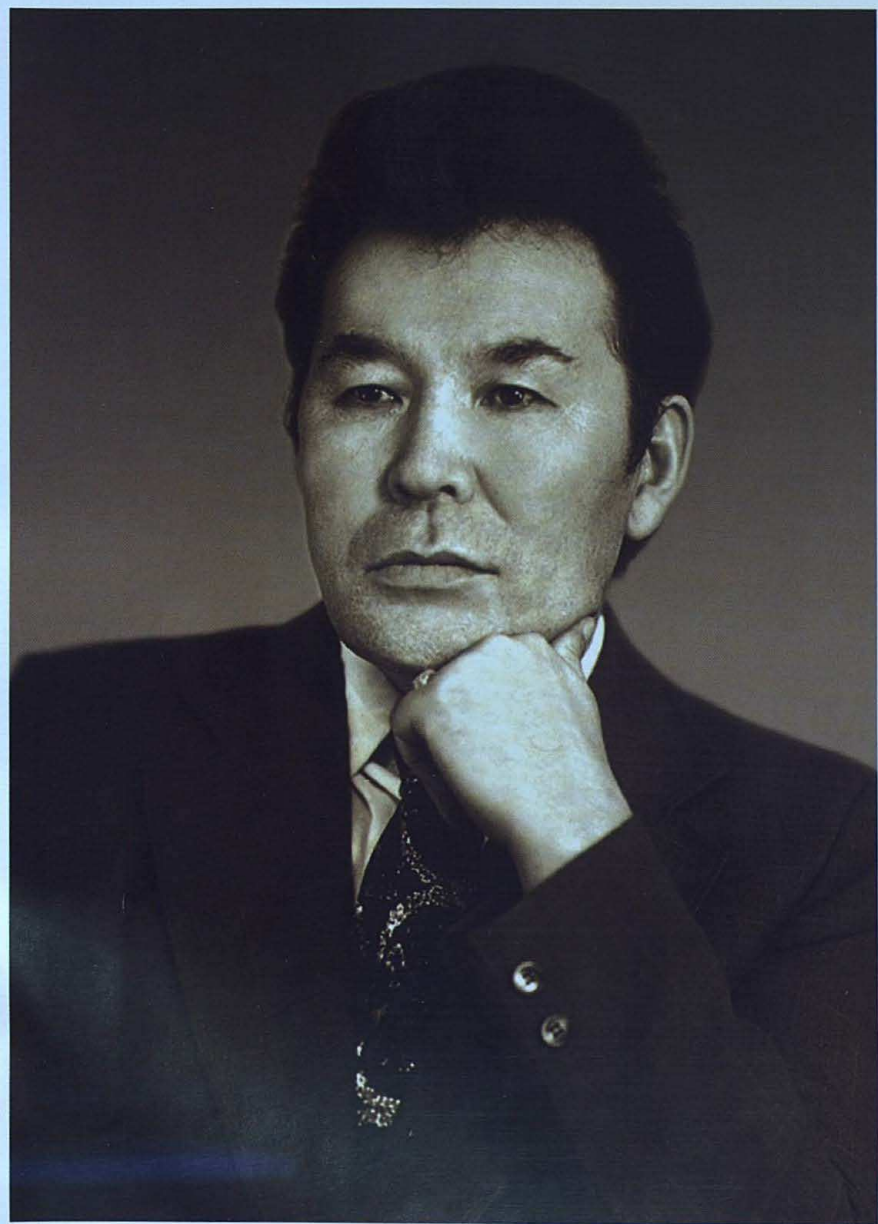
1938 к

Досан
ЖАНБОТА

ЖЕР
УҒЫ

I ТОМ

11 2015 / 1950 k

ДОСАН ЖАНБОТА

Бірінші том

ЖЕР ИЕСІ

Алматы
2015

ӘОЖ 821.512.122-21

КБЖ 84(5қаз)-44

Ж26

Қазақстан Республикасы
Мәдениет және спорт министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды

Жанбота Д.

Шығармалары 2-томдық/ Досан Жанбота, – Алматы:

«Қазақ энциклопедиясы», 2015.

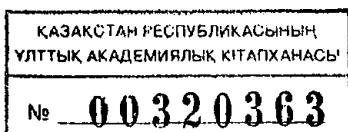
ISBN 978-601-7472-79-5

Т. 1: Жер иесі –560 бет.

ISBN 978-601-7472-80-1

Ж26

Бұл кітапта «Дала оттары» және «Жер жылуы» атты бұрын жарық көрген кітаптарымен қоса «Жер иесі» деген жаңа романын ұсынып отырған жазушы жан дүниесін толғантқан шындықты ұсынады. Екі қоғамдағы екі түрлі құбылыстарды салыстырғандай бұл шығармалардан жағымды, жағымсыз кейіпкер іздеп әуре болудың қажеті жоқ. Сондай-ақ «XXI ғасырда бүкіл қазақ саясаткер болғанда Жаныс неге далада қалған» деп кінә тағудың да орны жоқ. Жаныс та, оның отбасы да – тарихи тұлға емес, өздеріңізбен күнде бірге жүрген пенделер. Романды қабылдау, бағалау оқырманның еркінде.

ӘОЖ 821.512.122

КБЖ 84(5қаз)-44

ISBN 978-601-7472-80-1-(Т.1)

ISBN 978-601-7472-79-5

© Жанбота Д., 2015

© «Қазақ энциклопедиясы», 2015

Бірінші бөлім

ДАЛА ОТТАРЫ

повесть

ДАЛА ОТТАРЫ

Повесть

1

Әке, Таңбалытастың айналасын талқандап тастады.

– Не дейді?

Есіктен кірген жапалақтай тарбақ, тапал Қалиға қаһарын төге шалқалай қараған Бекәділ қолына ұстап отырған қамшы өрімін жылан лақтырғандай шошына алдына тастай салды. Қали содан сескенді ме, әлде шалдың кәрінен тіксінді ме, шегіншектеп кетті. Оң босағаның түбінде жатқан астау кеуде, қақпан бел, шашақ құлақ қара тазыны баса жаздап, бойын жиып алды. Кешкі ала көлеңке үй ішінде екі көзі оттай лапылдаған тазы ырылдап еді, ұзын мойны күдірейіп, қанжар жүзіндей аппақ өткір тістері анық көрінді. Қамыт аяғын жимаған Қали оған көз қиығын тастап сәл іркілді де, Бекәділге жүзін қайта бұрды.

– Иә, Беке, Таңбалытастың тепсеңін жүнін жұлған бөденедей етті, – деп қайталады.

– О, шіркіндер, ерінің ерлігімен, жерінің кеңдігімен елдігін сақтап, осы бақытты өмірге жеткен халық еді ғой. Бұл жолда аз құрбандық шалған жоқпыз. Енді ел аман, заман тынышта бүгінгі тірілердің бостандығын қорғап мерт болған ардагерлердің аманатын сақтап, болашақ ұрпаққа табыс етердей көрінетін тоқымдай жерді торқа өссе де, бүлдірмеуге болар еді ғой. – Бекәділдің кейітін де жөні бар. Басы бірікпей, әр жерде көшіп-қонып жүрген кедей шаруалар 1916 жылы осы Таңбалытасқа қан тамызып серт байласып, ақ патшаға қарсы тұңғыш рет қарулы көтеріліске шығыпты.

Ол уақиғаның ұмытыла қояр орны жоқ. Бүкіл әлем Ленинградты революцияның бесігі деп білсе, Бекәділ Таңбалытастың уақиғасын сол даңқты даладан Хантәңіріне келген қасиетті бастама деп ерекше қадірлейтін. Тарихқа жазылсын, жазылмасын, Бекәділдің жүрегіне қанмен жазылған. Тіршілігінде оны өшіруі мүмкін емес. Кейде кинолардан тарихи жерлерге ескерткіш қойылғанын

көргенде: «Біздің Таңбалытасқа да ескерткіш қойса», – деп қиялдайтын. Ерте ме, кеш пе, бұл арманының орындалатынына сенетін. Қалидың мына хабары қақ маңдайынан салып өткендей болды.

– Болар еді ғой, – деп, Қали қамыға күнгір етіп, қарттың көңілін демемек еді, онысы әр қиялда отырған Бекәділдің жүрегін осып жібергендей әсер етті. Ол ала көлеңкеде оюлы сырмақ емес, қып-қызыл шоктың үстінде күйсе де күйдім демей, ерлікпен төзген адамдай құдіреттеніп көрінді.

«Бар жазығым көргенімді айтып, көңіліме сыймаған өз пікірімді ортаға салып, мұң шаққалы келгенде, көрген сыйым осы ма? Жә, Тәйірі, бұл пәни жалғанда жайды білер пенде болмағаны ма?» – Қалидың іштей айтқан назасын түпкі үйдегі қакырынған кемпірдің үні бөлді.

Бекәділдің мұртының әр талы жыңғылдың гүліндей түтеленіп, қырым еті жоқ жүзі, тіпті, айбатты. Тізесінің астындағы тобылғы шыбықты сығымдай ұстап, қалшиып әлі отыр.

– Менің жазығым не, көргенімді айта келдім. Естігенім, жоғарыдан егістіктің көлемін өсір деген тапсырма болыпты. Оны орындаудың оңай жолын тапқан аудан басшылары әлдеқашаннан шаруашылыққа пайдалы жерді игерді де тастады.

Бұл жолы үні әуелгідей емес, қатқыл да ызалы шықты. Күндізден жүрегін сығымдаған ішқыстасы ма, әлде көңіл кірін айтып, шер тарқатқалы келген адамынан көрген зәбір-жападан ба, даусы зілді естілді. Өзі солай сезінді.

– Тәйт! Токтат! Жөн айтуға келгенде Аңсаған Жақсылықов екеуін алдарыңа жан салмассыңдар. Апырай-ә, апырай-ә... – Енді Бекәділ өзіне-өзі тіл қатқан жандай күңірене сөйледі. Көктемі кеш шығатын, қары жаз ортасында ат бұра тартпастай түсетін Хантәңіріне бидай екті дегенді кім естіпті. Бір сүрінген жеріне он сүрінбей тағлым алмайтын болған ба, бұл адамдар. Жәрменкенің жазығына астық екті. Жыл сайын кеткен еңбектің бодауы да өтелмейді. Жал-жал шымға айналды, қыруар малдың жайылымы шаңғытып жатыр.

Бекәділ қараптан-қарап отырып таусылып, ойын тамамдады.

Қойды көбейтеміз дейтін көрінеді. – Төргі бөлмеден ағарандап сөйлей шыққан ақ кимешекті кемпір керегені жағалап барып, электр шамының түймесін басып еді, жарқ ете түсті. Сол сәтте Бекәділ Қалиға тобықтай-ақ болып көрінді.

– Сенің дабырың жетпей жатыр еді. – Шақырайған жарықта Бекәділдің ызалы көзі кемпіріне инедей қадалып, қалт етіп қараған күйі Қалиға сұрақ қойды:

– Сендер қайда жүрдіңдер?

– Біз сонда болдық. Қайда жүрдіңіз деріңіз бар ма?

– Им, сонда болдық де... – Ойын аяқтамай, мысқылдай мырс етті. – Тірі тұрып, құдай да болса, бір ауыз уәж айтпаған соң, тіршілігіңнен не пайда? Таңбалытастың тағдырын енді кім жоқтайды, біз жоқтамай...

– Ойпырмай, Бек ағай, – деді Қали бет алдындағы керегеге қағылған бұғы мүйізінің түбіндегі аласа орындыққа отыра бере.

– Тау етегіндегі бір түйір тасы жоқ, жасыл жазықты бауырдай тіліп келе жатқан «К-700» дейтін он тракторға қарсы шабуға менің әлім келер ме, обкомның, райкомның секретарьларына уәж айтып, ұсыныс өткізуге сөзімнің парқы жетер ме? Ол жердің тарихын осы ел менен кем біледі дейсің бе?!

– Мұқаметжан қайда еді? Асанның өзі болды ма?

– Асан Ақболатовты көргем жоқ. Райкомның секретары жүрді. Мұқанды байқамадым.

– Жаңа обкомның секретары болды дегенің кәне?

– Жалғыз Асан обком емес қой. Әрі Таңбалытасты егіске жыртықан «Қызыл қайрат» совхозы.

Сонда біздің совхоз егістік жерді көбейтпей ме екен? Ә, негізі шаруашылық қой өсіру ғой, дұрыс болған.

– Білетіндердің айтуына қарағанда, біз Ереуілтөбенің айналасындағы жылдағы жайлауды игеретін көрінеміз.

Алғашқы хабардың әлгіндегі ыстығы қайтып, суарылған болаттай қата қалған. Бекәділ бұл жолы Қалидың жауабын естімегендей түйіліп отыр. Кемпір бір тостаған қымыз құйып, маймандай келіп Қалидың қолына ұстатты. Қышқылтым қымыз ісі бұрқ ете түсті.

Осы бір бөренеден қиған шағын екі бөлмелі үйдегі бар жылылық ескі күміс білезігі жүгіріп жүрген кемпірдің арық білегі, суы тартылған бұлақтың арнасындай көктамырлары көрінген тамырлары саусақтары арқылы өзіне жаңа жеткендей сезінді Қали. Еденіне көлденең жіп жатқызбайтын, ыдыс-аяғына шаң жуытпайтын, Бекәділдің орта бойлы, дөңгелек бет, самай шашы ақ күмістей жылтыраған арық, ақ сары кемпірін осы ауылдың үлкен-

кішісі жас кезінде ақын болған деседі. Олары да шын болар. Оны да ұмыта қояр уақыт өткен жоқ.

Өйткені бұл ауылдың ауыл болып ірге көтергеніне де көп болмаса керек. Кемпірдің айтқанын тыңдап, жорамал жасаған кісі жарты ғасырды жайымен санап алады. Кейде бір келіндеріне: «Көккөз жәкем Қарасайдан «Қосшы» боламыз деп көшкенде, біз Ұзынбұлақта отырғанбыз. Ертесіне қара қасқа сиырға жаппамызды артып, Досшыға келіп қосылдық. Осы дүниені мына қолымызбен орнаттық десек, күлесіндер. Ескі мектептің кірпішін жалаң аяқ айдап құйғанбыз. Енді кейбір келіндер еңкейсе, етегімен жерді сүйреп жүргендей тепсінеді. Онда осы шал қылшылдаған жігіт болатын. Ең алғаш Бірінші Майды тойлағанда таң атқанша айтысқанымыз бар. Бұл аталарыңның да өкпесінде жел бар. Ой, шіркін дүние-ай, заулап қалай тез өткен», – деп отыратыны бар.

Қали да оны талай естіген. Қымызды созылта сіміріп, шалының жанына барып тізе бүккенше, кемпірден көз жазған жоқ. Жаңа байқады: кемпірдің де қабағында бір салқын кірбің бар. Жайланып болған соң:

– Шал, сен осы Таңбалытаста партияға өтіп едің-ау. Билетті Ораз Жандосов деген секретарьдан алып едің ғой. Әлі есімде. Дәл бүгінгідей көз алдымда тұр, – деп, қамшы өрімін жерден қайта көтерді.

Ол жылдарды Бекәділ ерекше бағалайды. Жастық шағында дүние тарлығын қаншама көп көрсе де, тамсанып отырып еске алмайтын адам кемде-кем. Соның бірі – осы Бекәділ. Күні бойы жаңадан құрылған Қосшы жұмысын істеп, кешке кедейлер болып жиналған бір үйір жылқыны бағатын. Сол жылқыны кешеге дейін бақты. Ең алғаш Бөртетайды еңбек күніне сыйға алғандағы қуаныштарын айтпа. Табиғатынан бар деп асып-таспаған, жоқ деп жасып-жабықпаған Бекәділ бүгінгі қорек етері болса, ертеңін ойламайтын. Оған да өмір көндірген. Сол адал еңбегіне алғаш алған Бөртетай босағасына ырыс болып байланды. Содан бері есігінен бір бие кетпеген, мама ағаштан жүйрік ат үзілмеген, басқа мал бітпеген, бітсе де, құтаймаған Бекәділ бүкіл ел қастерлеген атақты жылқышы болды. Жоқ болып құрып, бар болып мандып көрмеген, қабағы түксиген қызыл көз, сары шалға бұл ауылдың кәрісі де, жасы да ғұмыры қарсы келіп көрген емес. Бүгінге дейін бар байлығы осы. Алдағы уақытта қалай боларын кім білген...

Тіпті, бұл үйде басы артық дүние жоқ. Оны талап етер бәйбішесі де жоқ. Қашан көрсен: «Кұдай-ау, біздің шалға не керек? Кімнен озып, кімнен артылайын деп жүрміз. Біздің шалдың мақсаты – біреудің ала жібін аттамау, жалған сөйлемей. Қолынан келсе, қысылып-қымтырылып жүргендерге көмектесу, ендігі қалған ғұмырымыздағы арманымыз осы», – деп отырғаны.

Өздерін көп елден ауқатты есептейтін бәйбішенің бұл сөзіне үй жайын көргеннен кейін күлкіңіз келер еді. Қалидың сусыны қанды ма, тампыш танауы терлеп, бойы жазылып, жайлы бір күйге түсті. Әлгіндегі өзі сүйенген босағадан бастап бар затқа асықпай, жағалай қарап шықты...

Есікке қарсы керегеге сала-сала бұғы мүйізі қағылған. Сол қасиетті бұғы мүйізінде құндызға құратын тот басқан шынжыр баулы екі кіші, қасқырға салатын бір ара тіс үлкен қақпан ілулі тұр. Ол Қали білгелі ілулі тұрады. Бекәділдің қашан аңға салатынын да көрген жоқ. Кешке тарта май сіңген ақ күмістен зерендеген Бекәділдің беліндегі кемер белдік бұғы мүйізінің бір саласына ілінеді. Ол да бұлжымайтын әдет.

Сірә, осы үйде ел қызығар, жылтыраған бір зат болса, сол күміс белдік шығар. Дәл мүйіздің түбінде жатқан ақ бұйра ешкі терісінің үстінде үлкендігі нардың тік өркешіндей, терісі қара қылмен көктелген сары саба тұр. Рауғаштың ба, алтын тамырдың ба бояуына боялған. Балқыған алтындай толқиды, Қалидың білуінде ол да қысы-жазы қозғалмайды. Жіңішке қылта мойнына оралған ақ дәкеден қайың піспектің сабы көрініп, қышқылтым қымыз исі мүнкіп, Қали тағы да құмартты. Бұл жолғысы шөл емес, шөлден күшті аңсау еді.

Бекәділ жылда суық түскен соң, жирен биесіне қосып бір-екі қысыр сауады. Қолының қарына қыстырған ескі тері шелегінен сүтті сыздықтатып құйып тұрғанын Қали талай көрген. Сонан соң қайың піспекпен сабаның бүйірін бүлкілдетіп ұзақ пісетін. Қали көбінде ертемен қымызды сабадан қопарар шақта келетін. Сол сәтте терезеден түскен күннің нұры әуелі көкбуырыл тартқан Бекәділдің самайына, сосын сары сабамен шағылысып, бұрыштағы қара қазанның бетінде толқымалы бір иірімделген ақшулан сәуле дірілдейтін.

Бекәділ сабаны біраз піскеннен кейін ескі шолақ қара тонына орап, сол жақтағы пештен жоғары төселіп жатқан өрнекті

сырмаққа барып тізе бүгеді. Шор-шор жуан саусақтарының ақ жем болған көбелеріне қарап сәл отырып, қоңқақ мұрнының астындағы мұрттын ширататын. Сонан соң еті қызарған жанарын әуелі ақиықтың түлегіне қадап, жеңіл күрсініп қоятын...

Қали қарттың әр қимылын бағып отыр. Әлгіндегі әңгімеден кейін ләм деп тіл қатпай түйіліп қалған Бекәділ әдеттегідей күрсініп жіберіп, қыранның тұғырына қарады. Қарады да, сүзіліп, тағы да ұзақ қозғалмай қалды...

Шалдың өткен жылы қыран құсын жаз ортасынан баптаған. Үш тәулік бөртпе беріп, одан кейін сықпамен жемдеп, дер бабына келтіріп, енді-енді қызығын көрем бе, деген дәмемен жүргенде, ақиық бүркіті қапияда мерт болды. Аңғал қыран алғашқы сонар қарда қасқырға түсіп еді, топшысын бөрінің аузына салып апат болды.

Бұғы мүйізінің бір саласына ілінген ұзын жең таутекенің мойнағынан жасалған ақ түте қолғап пен томағаға сығырая шүйіліп, өкініші сонда кеткендей қытымырлана, тісіне тісін басып, ақырында, бәйбішесіне көз тастады.

Есік алдында етпеттеп жатқан қара тазыға көз қиығын салып, ыдыс-аяқтың арасында жүрген бәйбішесі дастарқан жаяды. Содан соң гүлді дастарқанға бір астау бауырсақ әкеп төгеді. Бәйбішесінің бұл да бұлжымас әдеті. Он адамға да, бір адамға да жасалатын сый-сияпат. Дастарқаны тартылмауы керек. Қали ол сәтті тоспады. Отырған бойы қалпағын киіп, барбиған қысқа саусағымен тізелерін шенгелдей ұстап, «кетемінді» білдіріп, тамағын кенеп қойды. Сонда ғана Бекәділ бетіне қарады.

– Ертең не жұмыс істейсің? – деп сұрады. Бұл жолы үні жай, мейірімді, жұмсақ естілді. «Әп деп келгенде апумен айтылған артық-ауыс сөзімді көңіліне алып қалды ма», – деген күдік сыртқа осы сөзімен бірге шыққандай болды.

Қали кісі көңіліне қарап өскен «жетімек» қой, шалдың ойын бірден сезе қойды.

– Білмедім. Бастық қай жұмысқа жіберсе, біз сонда баратын адамбыз. Көктемгі көк балдыр уақытта қол күшін керек еткен іс көп қой. – Шынын айтып отыр. Жайлап сыртқа беттеді. Тау ішінің талықсыған талмау мақпал қара түні. Ту зеңгір қара көк аспанда жұлдыздар жанып жатқандай. Қойнауадағы көп ауылдың көшелерінен жанған Ильич шамы аспандағы сол сансыз жұлдызбен

жалғасқан жарық сәуле пашып, Қалидың жабыққан жанына жарасымды сезім сыйлағандай болды.

* * *

Селоның ортасындағы гүл-бақ ораған Ильичтің биік тұғырда тұрған қоладан құйылған ескерткішінен арғы екі қабат үй – совхоз кеңесесі. Алатаудан бастау алған көп бұлақтар жазыққа түсе, екі өзенге бастарын құрайды. Ауылдың күншығыс шетінен Кеген өзенінің суы ағады.

Хаңтәңірінен басталған ақ таулардың аясына биікте тұрып күйшінің көңілімен, ақынның асқақ сезімімен көз салып, ой толғасаңыз, шыныдай тұнық заттан жасаған домбыраға ұқсатар едіңіз де, ортасындағы созылған егіз өзенді қос ішекке теңеген болар едіңіз. Асау ағысты Қарқара жан-жүйенді шымырлатып, етбауырыңды езілтер сәтте шертуді күткендей. Ал Кеген өзенінің ағысын кеңінен шалқыған кемел бір ой толғаған сылқым сылаң күй сазы деп қабылдауыңыз хақ.

Ауыл сыртында биік ақ шағыл шың тұр. Оны жергілікті ел Жалаулы дейді. Бекәділдің айтуынша, кедейлер өкіметін орнатқан соң бүкіл әлем көрсін деп, өздерінің алқызыл туын тігіпті.

Ауылдан төменгі Қарқара мен Кегеннің түйісер жеріндегі түйе өркеш қара шоқыны Тиектас дейді. Ол да зерделі жүрек, зерек сезімді іздеп, ауада тұрғандай жеңіл. Тиектастың жоғарғы жағындағы қолтық иіннен тоғыз қайнар шығады. Жазда ішсең, сусының бір қанатын, қыста мәңгі қатпайтын, күні-түні ақұлла буы бұрқырап жататын тоғыз мөлдір қайнардан осы Жалаулы шыңының күнгейі мен теріскейін не заманнан мекендеп келе жатқан Қалыбек, Әлмерек деген ағайынды екі жігіттің үрім-бұтағы күзде бір, көктемде бір бас қосып, дәм татады. Бұл да өзгермеген, өзгермейтін ғұрып.

Ал ауылдың күншығыс босағасында көп зират бар. Ғұмырларын бар хал-қадарынша өткеріп, тірліктегі ырызғысын бітіргендерді аққа орап, арудай ұзатып осында жерлейді. Бұл зираттан мекен тапқандар енді қуанбайды да қайғырмайды.

Ауыл ортасында ақ шатырлы үйлер ғана жыл сайын жаңарып, жасаңғырап тұрады. Бірі қыз ұзатса, екіншісі келін түсіріп, жас шаңырақ көтеріп, түтін түтетеді. Екі қабатты кеңсенің қатарындағы Бекәділдің о бір жыл бөренеден киып салған, шатыры қызыл

қаңылтырмен жабылған, табан тасы биік екі бөлмелі үйі де сол түтін түтеткен ұрпақтың біріне саналады.

* * *

Ол әдеттегідей наурыздың аяғында жирен биені жылқыға жіберіп, құлындағаннан кейін-ақ елден бұрын байлаған. Түнде түбекке арқандап шығады. Көктемгі көкке тісін тигізбей, баптап жүрген Бәйгібоз ғана ашық қорада тұратын. Түндегі Қалидан естіген әңгімеден кейін қарт таңға көз ілмеді. Біресе Бәйгібозға барды. Біресе қайта оралды. Жастыққа басы тиісімен, астынан су шыққандай қарғып тұрып, қалқайып, тас мүсіндей ұзақ отырды. Кейде Кемпірі оянып: «Ей, шал, жат, – дейді. – Өзгермей қалған ештеме жоқ. Бәрі өзгерді. Одан зиян да шеккен жоқсың. Соның бәрі осы жаңа заманның арқасында. Жеті атам жүріп өткен жол еді деп, жер бетіне телміріп қарап отырсаң, не мұратқа жетер едің. «Құдай береді деп қол қусырып қарап отырсаң, аштан өлесің, аузыңа құдай қара су да тамызбайды», – деп, өзін айтатын едің ғой. Бұл да сондай жақсылықтың бастамасы болар», – деп күңгірлеп сәл жатып, ұйқыға кеткен.

Содан қайта оянбады.

Бекәділ әуелде: «Осыныкі де жөн шығар», – деп бір сәт тыншығандай болып еді, соңғы жылдардағы өкіметтің тарихи жерлерге жасап жатқан жақсы қормалын ойына түсіріп, тыпыршып, қайта тұрып кетті. «Кешегі күннің бергенін ұмыту ертеңгі келер жақсылықты қадірлемеуге жасалған қадам ғой. Барды сыйламау бақытынды бағаламаумен бір еді ғой», – деп кірпік айкастырмады. Енді ойласа, өткен күннің бәрі қадірлі секілді. Оның ішінде әр адамның жеке басына тән жақсылық қаншама десеңші. Жамандық қаншама десеңші...

1916 жылы бүкіл ел болып: «Ақ патшаға соғысқа бала бермейміз, жас өлмесін, шал өлсін» деп, Жәрменке, Ұзақ қарулы патша солдатына қарсы шыққанда өзі он алтыда екен. Жәрменкедегі патша бекінісіндегі қырғынды көзімен көрді. Ертең егін салуға айдатқалы отырған Ереуілтөбеге қырғыз-қазақ жиналып, қарулы қол құрағанда үш бірдей ағалары қосылған. Патша солдатының түтеп тұрған оғына қарусыз қарсы шауып, он сегіз бен отыздың арасындағы бауырлары көк шыбықтай қиылып бір қалды. Таптал түсте иесіз ер-тоқымды аттар шыңғырып Мыңжылқының

Бірінші том

жазығында шауып жүргенде, ақ сүтін берген аналар ботасы өлген інгендей боздағанын, ақ жаулықты ару жеңгелерінің кара жамылып жоқтау айтып зарлағанын естіп, алғаш рет етбауыры езіліп өзі де жылаған.

Одан: «Кедейлер өкіметіне бағынбаймыз, балақтағы бит басқа шыққанын көргіміз келмейді», – деп, жергілікті байлар елді еліктіріп кеткенде, ең, алғашқы колхозға мүше болғандар егіз болса бірінен, жалқы болса жарымынан айырылып тағы қалған. Бекәділ ес білгеннен бергі көргенін көз алдынан өткізіп шықты. Соның ішінде осы жердегі, Хантәңірін мекен еткен халық үшін Таңбалытас, Ереуілтөбе оқиғасынан өткені жоқ екен.

Бекәділ таң қараңғылығында далада тұрып осылай ой түйді. Содан шығыс жиек бозалаң тартып, қараңғылықтың көбесі сөгіліп, қызғылт сәуле жүргенде, Бәйгібозды майпаздап жабуылдап ерттеп, қырға кеткен...

Әне, үйіне қайта оралды. Аттың қолтығы, шабы терлеп, бусанып алыпты. Бәйгібозды өткен жазда Қали інісі бір мініп, қызылмай жасаған. Тоқтай шапқан аттың еріген майы қан тамырына сіңіп қатты бұзылған. Ақыры, ұзаққа жүгіре алмай, деміге беретін. Күзде алғашқы қар түсісімен жіберіп, қасат қар тептіріп, содан көктем суымен ұстап, көбіктерін шығарып, жаңа-жаңа бабына келтіре бастаған кезі еді.

Бұл жылқы да сонау ең алғаш еңбекақысына алған Бөртетайдың тұқымы. Бестісінде бәйгеге бір қосып, талай-талай жалғыз кара күтіп алған. Манайдағы колхоз, совхозға Бәйгібоз деген атағы тарап, ауылдың даңқы шыққан еді.

...Ақжардың топырағын жалаған жылқы тұлпар болады. Жүйрік шығатын ауылдың, құмай тазы жүгіртіп, қыран бүркіт баптайтын ауылдың азаматы екенсің ғой, – деп көрші колхоз-совхоздың адамдары сый-құрмет жасап жатады.

Құрметті демалысқа шыққаннан бері Бекәділ сол бір үзілмей келе жатқан жақсы дәстүрді жалғастырмақ ниетпен осы жаздағы шопандар тойына дейін жаратып, жүйірігін бәйгеге қосқалы жүр. Дүниеде атақ-даңққа, сый-құрметке пенде шіркін тойған ба, тоймайды.

Бәйгібоздың тұлғасы осындағы жылқы тұқымынан дара жаралған – сурет. Оны мініп топқа қосылсаң, мың сан қолдың жалауындай жалтылдап алдында жүресін. Қарт шабандоз баппен мініп, сүйегі әбден жетілген...

* * *

Мұқаметжан кеңсеге ерте келді. Басындағы қаулаған ойдан күнделікті бітпейтін жұмысқа араласып құтылмақ еді. Оның да реті келмеді. Ол бұл жолы жылдағы жазғы жайлауды ойлады.

«Совхоз қой басын алпыс мыңға жеткізуге партия мен өкімет алдында уәде берді. Семіздің аяғы сегіз» деп жүрміз.

Семірмесе, қалай сегіз болады. Қойды қыста емес, негізінен жазда семіртеді. Сол қой семіретін жерді жырт дейді. Сонда қойды Хантәңірінің қарына жаймақпын ба? – деп директор да көз шырымын алмай, ала таңнан тұрған. Ереуілтөбе айналасындағы жазықты егінге көтеріп, бидай ек дегелі іш қыстасы ішінде болып, еш адамға айтпай-ақ бітірмек болып еді, аудандық партия комитетінің секретары келіспеді. Кеше кешкісін ең ақырғы тапсырмасын берді. «Жетеді, бітер іске кедергі болуды қой. Онсыз да кешеуілдегіп келдің. Тез соқа сал», – деп, кеңеседен шығарған. Бұл секретарьдың ақырғы сөзі. Бәлкім, ол да жоғарыдан дәл осындай тапсырманы арқалап шыққан болар...

Орнынан тұрып, терезе алдына барды. Көп үйлердің мұржасынан көк жібек жіптей түгін көтеріліпті. Есік алдындағы сиырлардың бауырында отырған үй иелерінің қызыл, жасыл шаршыларына қарады. Өзен үстінде ақ бу шөгіп жатыр. Иін-иінге арқандаған бірлі-жарымды құлынды биелерін жетелеп біреулер келе жатыр. Сонау Қараш батырдың төбесіне дейін екі өзеннің аралығындағы жазық арал жап-жасыл түрге еніп, түктеніп кетіпті.

Осы шақта кеңсенің айналасын қоршаған әудем жерді орайтын саябақтың бұрышынан Бәйгібозға мінген Бекәділ өте берді. Содан есіктің алдына барып, мама ағашқа атын байлағанша көз жазбады. Төс тартпасын босатып, асықпай жүріп, айналып шықты. Қартыңның да сонау жас кезіндегі қатқан тобылғыдай сұңғақ денесі еңкіш тартыпты, әдемі ақ сары өңі қоңырқай қораш секілді болып көрінді. Бекәділ осы ауылдағы ең алғашқы коммунист болса, өзі комсомол мүшесі болыпты. Тұңғыш «Қосшыдан» ірі совхоз болғалы жарты ғасырдай уақыт өтіпті. Өзі республика бойынша бірінші сапта бейбіт өмірдегі ең құрметті атақ – Социалистік Еңбек Ері деген атақты алса, Бекәділ Ленин орденінің кавалері екен.

Алғашқы «Қосшының» жылқысын тап жаулары тартып әкеткенде, осы Бекәділ ер-тоқымын жаяу көтеріп келіп, Мұқаметжан-

ның әкесінің қара байталын сұрап мініп, соңынан қуған. Терең-қабырға, Тайасуға дейін қуған...

Жете алмай, жерге қарап қайта келген. Қайта келіп жарлы-жалқының бір-бір қыл құйрығын жиып, тағы жылқы баққан. Кейін бір жылы ер-тоқымын құшақтап тағы қалған. Тағы да колхозға мал жинап, тағы жылқышы болған. Бұл күндегі он жылқышы бағатын екі мыңнан астам жылқыны соғыс жылдары жалғыз өзі баққан. Мұқаметжан соғыс бітер жылы қолынан жарадар болып келгенде жүз биеден жүз құлын алыпты.

Өзін колхозшылар басқарма етіп сайлағанда шалың баладай қуанғаны бар. Бір оңаша отырғанда: «Ой, бауырым-ай, өткен күнде белгі жоқ деме, ол мына біздің бетімізде, жүрегімізде, алақанымызда, ертеңгі аңыз етіп айтар әңгімемізде» – деген-ді. Сонда неге бәрін айтпайсыз деп сұрағаны бар. Бекәділ жылаған, үндемей жылаған. Өксіген де жоқ, тек: «Жетім құлындарды баққан аянышты екен», – деп қана қойған.

Мұқаметжан кейін елден естіген, соғыс жылдары кілең арғымақ, жирен қасқа биелерді құйрық жалын күзеп майданға мініске жібергенде, жас құлын бағып қалыпты. Сонда бір жылапты. Жетім қалғандай күйде жүргенде келген екен. Содан кейін-ақ қайта ширап, қайнаған өмірдің қым-қуыт тіршілігіне кіріп кеткесін, бәрін ұмытқан.

Мұқаметжан енді ойласа, ол да ертеңге айналып барады. Сол сәтте көкірегіне сыймаған ойын айтып, бір жеңілдеп қалғысы келді.

Шалды шақыртпақ болып, ауызғы бөлмеге барып еді, секретарь қыз әлі келмепті. Өткен күннің бір елесін еске алған директордың қапсағай денесі құнысып, орындығына қайта отырды. Алдында жатқан қағаз бетіне қараған күйі төс қалтасынан көзілдірігін алып киді. Кеше экономиске міндеттеменің орындалу барысын түсір деп тапсырма берген. Сол екен. Бітіріпті. Ақ сауытқа қарамаған күйі қолын созып, қарындашты алды.

Міндеттеменің бел ортасына жете, үлкен кедергіге тірелгендей бөгелді де, ақыры, қарындашпен белгі қойды.

Ол еңсесін көтеріп, шалқайып отырған күйі шылым шығарып, оттығын жақты. Күннің қызғылт сәулесі кеңсе ішіндегі бар затқа ерекше арайлы нұр төгіпті. Қара костюмінің жағасы көмкерген ақ жейдеге таққан галстугін түзеді. Сол сәтте омырауындағы Алтын

жұлдыз бен Қазақ ССР Жоғарғы Советінің депутаттық значогі ұшқын шаша анық көрінді. Кең маңдайындағы көлденең тартылған қат-қат жіңішке сызықтар тереңдеп, бір кездегі лапылдаған жалынға толы, қазірде салмақты қой көзінің айналасына өрмекшінің торындай әжімдер қонақтапты...

Тегінде, Мұқаметжан биік бойлы, жалпақ жауырынды ер көңіл адам. Айдыңды ашық қара сұр ажары сұсты да, қатал. Бір көргенде ғана солай. Ал ішкі жанына үңілсеңіз, оның да еңісі бар, өрі бар. Ағынан жарылып, алдында ақтарылып жатқан сәтін көрсең ғой... Сонда ғана томпақ қабағы керіліп, қысыңқы көздерінен ынтық ұшқын жылтылдап, өңіндегі иірімді сырлы бір жылылық өзіне тартып алғанын аңдамай да қалатын кезіңіз болады.

Қазір әлденеге көңіл толмағандай, томпақ қабағын керіп, кабинеттегі бар-бар затқа көз жүгіртті...

Оң қабырғаға ілінген Ильичтің жымиып отырған үлкен полотнолы бейнесі «Осыны армандаған едім. Орындалды Ауылдың қала болғаны деп бүгінгі сендердің совхозыңды айтады», – дегендей болды. Қарсы алдына қойылған аудан картасында Қарадала ғана қаңсып бос жатқан. Өткен жолғы кездесуінде Бекәділ: «Қат-қат байлық осы жерде жатыр. Ал біздің аудан басшылары сол байлықты Хантәңірінің түбінен іздеп жүр. Тапса – жақсы, таппаса не бетін айтар екен», – деп әзілдегенсіп, астарлы бір әңгіменің ұшын шығарған.

Сол бойынша күнделікті айтылатын сөздің бірі болып қалған еді ғой. Енді Мұқаметжанның жүрегінің соғысы жиілеп кетті.

«Бекәділді шақырту керек. Осылар-ақ сағат санап, уақыт бағып...» – деп секретарь қызға кейіген. Ортадағы айналасын әсем орындық қоршаған, үстіне жасыл пүліш жапқан ұзын столға қытымырлана көз жүгіртіп.

«Қытымыр да қызба, ақылды да ақ көңіл, қатал да қарапайым, шалғы мұрт шалдарым қайда? Шындық десе, шаншылып тұрып алатын тұнық көңіл жастарым қайда? Көз көрген жерге көңіл жетіпті, одан арғысын неге игермеске».

Ол әрқашанда жанынан табылатын достарын іздеді. Табиғат дегеніңіз қызық та, жомарт қой. Қызығы – қилы-қилы пенделерді жаратқаны. Солармен ғана мына дүние көңілді. Егер олар болмаса, ертеңгі келер күннің күйініш-сүйінішін сезбей де қалады ғой. Мұқаметжан да дәл қазір солардың ақыл, кеңесіне зәру еді. Екі

колын столға салып, қарсы алдындағы рамадағы озаттардың суретіне қарады. Жүздерін күн қақтап, жел сорған әртүрлі бейне жанды адамға айналып: «Саспа, Мұқа, бұндайдың талайы бастан өтіп еді ғой. Сәл шыда, бір жолын табармыз» деп кеңес айтқандай болды.

Анау шеттегі таңқы мұрын, жалпақ бет сиыршы да, жез мұрты дүрдиген жапалақ көз атақты шопан Дәулет те, дүниедегі бар қызықты өзі ғана көргендей жымыып отырған жас тракторшы Тұмар да солай дейтіндей...

Шынында да, Мұқаметжанның бір қиналған жері осы еді. Өмірде талай тар жолдардан өткен де шығар. Ол кезде жас еді. Қайран жастық жалын-ай. Келер күндердің алдынан жарқылдап шығуға ұмтылатын. Артында қалған артық-кем қадамына осы күнгідей шүйіліп көңіл бөлмейтін. Кейбір ауыр жұмыстар әуелде асқар таудай қомақты болғанымен, ә дегенше артта қалар еді.

Енді ғой тіпті олай емес. Әрбір қадамына қара нардай қажыр, қайрат іздейтін болды. Мұлт кетіп мүдірсе, баяғы жас кезіндегідей: «Қайта түзеймін» деп ақтала алмайды. Онысы әлдекімнен жасқанып, жалтақтағаны емес, алдағы келер ұрпақ алдында ағалық міндетін адал атқарып қалу секілді жауапкершіліктен туындап жататын.

«О, шіркін, жастық, – Мұқаметжан мырс-мырс күлді. – Ол шақта кемшілікті жіберу де, оны жұрт көңілінен шығарардай етіп түзеу де жарасымды екен-ау. Мақтануға да, мақтауға да, ұялмайтын едік», – деген ой түйді.

Бұл күнде қарт бастықтың ең басты мақсаты әділдік, адалдық болатын. Ал шаруашылық жыл сайын жаңармаса, жараспай, оның ағынды шабысына ілесе алмаса, жабыдай жасып қалатын.

Екі-үш мың адам жұмыс істейтін өндірістік сипат алған совхоз жерін тиімді пайдалану қашанда күн тәртібінің ең басты мәселесі болып қала бермек.

Өзі болса, ешкімнің бет-беделіне қарамайтын өмірдің әділетті заңына бағынып, ақ сақалды қартқа айналмақ. Алдыңғының аңысын аңдыған ақылды жастар ағалар бойындағы бар қабілетті қалт жібермей қағып алып, қайтадан өзіне сыйламақ...

– Ақылдасу керек, ақылдасу керек, – деп күбірледі. Кеңсеге келе бастаған адамдардың тықырын тыңдап сәл отырды. Енді бір сәттен кейін қарбалас жұмыс басталады. Бірі демалысқа шығу керек,

бірі жұмыс сұрайды. Енді бірі отын, шөп, пай-пай, адам тіршілігіне бәрі-бәрі керек. Көңілдегідей етіп орындауын талап етеді. Олардың талап-тілегін қанағаттандырмау тағы ұят. Осы молшылық кезде, дүние кемдігі жетілген шақта адам көңілін сындырып, жүрегін мұздатуға дәті шыдамайды.

Ертенгі ауаны жаңғыртып көшеден машиналар өте бастады. Жақын маңнан әлдекім: «Бригадирді көрдің бе?» – деп дауыстады. Оған берген жауапты ести алмады. Сол шақта радиодан ән берілді. «Өттегені, соңғы хабарды ести алмай қалдым-ау» Мұқаметжан оңға бұрылып, артындағы тумбочкада тұрған радионың құлағын бұрап, даусын көтерді.

Ән. Әуелей көтерілген ашық әуез жүйе-жүйесіне түсіп, ыңылдап өзі де қосылды. Көңіл ғой. Көктем де келді, көк белеске шығайық, дейді ән. Енді сол ақын мен композитордың меңзеген көктемнің көк белесіне Мұқаметжан шыға алар ма екен...

Әйтсе де, ән ырғағымен толқи отырып, алдында жатқан міндеттемелер мен оның орындалуы түсірілген әлгіндегі қағазға көз қиығын салды.

Қол жеткен табысты бағаламауға дәті бармайды. Талай-талай жақсылыққа жетіпті. Дикандар мемлекетке астық өнімін екі-үш есе мол берсе, малшылар әр жыл сайын тұрақты төл алыпты. Бір кездегі бес колхоз ірі бір шаруашылық болды. Жасыл желекке оранған жаңа жобалы мәдениет орны, мектебі, клубы, кітапханасы бар дәулетті де, сәулетті бес село екен. Қарап отырса, бәрі-бәрі осы өскелең өмірге сай жаңа тұрмыс қажетін талап етеді.

Өткен бесжылдықта барлық елді мекенді радиомен, су құбырымен, теледидар орталығымен жарақтаған еді, биыл әр үйді орталық жылу жүйесімен жылытуды қолға алыпты...

«Елдің дәулеті шалқып тұр-ау, – деп, ашық жатқан қағазды ілгері ысырып қойды. – Кейде осы қызығын көріп отырған дүние көзге көрінбей кетерін қайтерсің. Пендешілік қой. Күні-түні келгенде бәріміз де көлеңкені көбірек көріп, қанағатсыздық жасаймыз. Егер енді соғыс болмай тіршілік етсек, жарты ғасырдан кейін бұл Қарадаланың әр шаршы метр жері бос жатпас егінді өнімді алқапқа айналар».

Бірақ сол сәтте Мұқаметжан көп мәселені ойланбай аттап өткен. Егін егуге, бау-бақша салуға әбден болатын, суға шөлдеп жатқан қуаң жер осы совхозда, тіпті, ауданда да әлі де жеткіліксіз еді. Төрт

Бірінші том

түлік малға жайылымдық жасаймыз, екпелі шөп егіп, тұрақты мекен-жай етеміз дегелі он шақты жылға таяу уақыт та өтіп бара жатқан-ды. Сол баяғы болжам күйі жылдан-жылға жылжып келеді. Соның бірі Қарадала. Әлгіндегі Мұқаметжан «ақылдасу керек» дегенде совхоз жерінің көлеміне жайылымдық ретінде есепке еніп, соған сай жылдық жоспар жасап, міндеттеме қабылдайтын бос жатқан Қарадаланы көтертіп, осы «егіндік жердің көлемін көбейту» деген міндеттің «көпірінен» өте шығу санасына сап ете түскен. «Оның арты не болады», – деп тереңдеп ойланбай, ән әуезіне елтіп, елеусіз күйі қалдырған. Есіне сол ой қайта түсіп, осы ойын шашыратып алатындай орнынан баппен тұрып, совхоз жерінің картасынан әлденені көргендей, еңкейе қадалып жүріп, бетпе-бет келіп тоқтады.

Дәл бір жаңа көргендей жанарын тайдырмай, демін ұзақ алмай үңілді. Бағанағыдай емес, кеңсенің алды абыр-дабыр әңгіме, машинаның гүрілі тынымсыз гүілдей бастаған. Мұқаметжанның құлағы сол мол шуылдың бірін естімеді. Ол осы сәтте Қарадаланың жүрегінің соғысын сезінді.

Жаздың аптабында түйенің табанындай айырылып-айырылып кететін боз жусанды дала бозторғайдың шырылы арқылы оған мұң-зарын айтқандай. Өңі куқылданып, танауы қусырылып, сұп-суық тер шыққандай болды.

«Иә, иә. Бұл Қарадаланы қашанғы қойдың қара тұяғы тоздыра бермек. Сенің де бір түлеп, дүр сілкінетін кезің жетті-ау. Цифрды өсіріп, сыйлық күту, табиғат әу бастан игеріп берген Таңбалытас, Ереуілтөбе секілді шұрайлы жерді ақ шулан шаңға айналдыру, «осы жер биыл болмаса, келер жылы өнім берер» деп оны қазбалай беру ертеңгі күннің мақсат-мүддесін, адамдардың арман-тілегін өтей алар ма?».

Мұқаметжан шұғыл бұрылып, столына асығыс барып екі қолымен шетінен тіреп тұрған күйі жұмыс графигіне қадалды. Бүгін барлық төлдейтін отарларды аралап шықпақ. Механизаторлармен кеңес өткізіп, техниканы жазғы маусымдық жұмысқа әзірлеу жайлы ақылдаспақ екен.

Оны ертеңгі күнге қалдырды. «Осы дұрыс, дұрыс, – деп өзіне-өзі кеңес берді. Сонан соң: – Алдымен ақсақалдармен ақылдасалық. Аудан басшылары бізбен ақылдаспаса да біз шалдармен ақылдасалық», – деді.

Шаруашылық негізінен қой өсірумен шұғылданса да сегіз мың гектар жерге әртүрлі дәнді дақыл егетін. Биыл соған аудан басшылары тағы да егістік жердің көлемін ұлғайтуды міндеттеп отыр. Ондай игерілмеген жердің бары бар еді, бірақ оның Қарадаладан басқа алқабы шабындық та, жайылымдық та болатын.

Қарадалаға қой қыста ғана түсетін. Онда да соңғы жылы өріске шықпай, қолға қарап, ертең көтергелі отырған Ереуілтөбеден шабылған шөппен көктемге жететін.

Жазғы ауа райының қырық құбылуы нәтижесінде соңғы жылдары Қарадаланың боз жусаны да өспей қалған. Қар қаншама жұқа түскенімен, тіске тістер түк болмағандықтан шопандар кейде өріске қарлатуға ғана аз жайып қайтатыны бар-ды. Шөп үнемдемек оймен ұзақ андыздатса, ертесіне қойдың қызыл иегі ойылып, жемшөп жей алмай қор болғаны жүректеріне тиіп, көңілдері шайлығып біткен.

– Иә, – деді ол. Сонан соң шылым тұтатты. Құшырлана сорып, түтінін үрлеп жіберді – Бүгінгі жастар аға ұрпақтан мұраға жақсы істердің бастауы, жарқын ғұмырдың соқпағы қалса деп тілейтін болар. Өздері содан үлгі алып, өздерінен кейінгілеріне айта жүрер. Иә, солай, – деп қайталады. Сонан соң: «Әкесін көріп ұлы өсер, шешесін көріп қызы өсер инабатты халықтың ұрпағымыз. Ұлылық пен кішіпейілдіктің, ізгіліктің асыл қасиеті анамыздың ақ сүтімен қанымызға сіңген, ата-бабамыздың асыл қасиетімен жан жүрегімізге бойлап кетіпті-ау, енді жаңа заманның шұғыласында, тіпті, жайнай түсті. – Секретарь қыз кетісімен Бекәділге жұмсады. Бірақ ойына қайдағы-жайдағы оралып, байыз тауып отыра алмады. Сол шақта есік жартылай ашылып, ар жағынан Қалидың табақтай беті, талпақ танауы көрінді. Кіре ме деп ойлап еді, қалқаланып қалт тұра қалды. Шыдамады:

– Кірсенші, неге тұрсың? – деді. Әдейі осы қолқалауды күткендей алқа-салқа болып Қали кірді. Теңселе басып келе жатып:

– Саламатсыз ба, аға! – деп жалпалақтап қолын ұсынды. Быр-тиған саусақтары жып-жылы екен. Төртпақ денесін мәндене қозғап, күн қағары самолеттің қанатындай делдиген қоңыр қалпағын алып, енді директордың әр қимылын қалт жібермей, бағып, қас-қабағына қарай қалды.

– Кел, отыр. Шаруа қалай? Келіннің денсаулығы жақсы ма? Балалар оқып жүр ме? – деп Мұқаметжан бастырмалата сұрақ